

Таня ПЕТКОВА

Великотърновски университет „Св. св. Кирил и Методий“, България

ЕСТЕСТВЕНО И МИГРАЦИОННО ДВИЖЕНИЕ НА СЕЛСКОТО НАСЕЛЕНИЕ В БЪЛГАРИЯ – СЪСТОЯНИЕ И ТЕНДЕНЦИИ

Tanya PETKOVA

“St. Cyril and St. Methodius” University of Veliko Tarnovo, Bulgaria

NATURAL AND MIGRATORY MOVEMENT OF THE RURAL POPULATION IN BULGARIA – STATE AND TRENDS

The natural and migratory movement of the rural population is one of the negative trends in the demographic picture in Bulgaria. Most of the differences are based on the economic and social politics of the country.

Keywords: migration, natural population increase, mechanical population growth, rural population, Bulgaria.

1. Обща картина на възпроизводството на селското население

Силно влошената демографска ситуация в селата е типична картина за България днес. Социално-икономическото развитие доведе до промени, свързани с намирането на по-добри условия на труд и живот, и оптимално изградена инфраструктура в отделните административно-териториални единици. Това от своя страна рефлектира пряко върху населението и неговото демографско поведение – миграционни нагласи и естествено възпроизводство. Териториалните различия на селското население днес водят до демографски последици не само на регионално, но и на национално ниво. Миграционните движения на млади възрастови групи към урбанизираните райони довежда до влошаване на възрастово-половият му състав и застаряване. При анализа на статистически данни се разкриват тенденции на стесняване на естественото възпроизводство, което от своя страна се отразява негативно както на градското, така и на селското население.

Общият брой на селското население се е променял в зависимост от различните социално-икономически и административно-териториални промени през годините на територията на страната. Преди 1880 година в България не са извършвани статистически преброявания, а нарастването на територията ѝ в следващите години на преброявания увеличава броя на населението, като през

1900 година населението в селата е 3 001 848 души¹ с тенденция на плавно нарастване. Миграциите след Освобождението са свързани както с изселване на компактна маса турско население, така и с миграции от гъсто заселените планински и полупланински територии към равнинните части на страната. През периода 1901–1920 г. от селата изселванията са възлизали на 1/5 от естествения прираст на населението им – съответно 22.2% през периода 1901–1905 г., 24.3% през периода 1911–1920 г. (Деведжиев 2001).

По време на Балканската, Междусъюзническата и Първа световна война страната губи голяма част от населението си. След тях в следствие на следвоенна компенсация, раждаемостта нараства, като тя е по-висока сред селското население. Миграционните движения от селото към града засилват и процеса на урбанизация. Най-високите си стойности на средногодишен темп на нарастване на населението се отбелязват за периода 1920–1926 г., достигайки 2%. Това се обяснява с политическите споразумения между България и Гърция за взаимно връщане на население към родината им.

След Втората световна война, отново в резултат на компенсация от следвоенния период раждаемостта сред селското население нараства, като абсолютен връх в числеността си отбелязва през 1956 г. – 5 294 161 души. Промените свързани с колективизацията на земята довеждат до засилване на миграционните движения. За периода 1961–1965 г. най-много изселени има селското население – към 1961 г. – 81,8%, и към 1965 г. – 78,8% (Деведжиев 2001).

В резултат на ускорените миграции след 1966 г. коефициентът на раждаемост в градовете нараства и бележи превес над селата. Социално-икономическите промени доведоха до балансирано развитие на селищната мрежа и създаването на опорни административни центрове по цялата територия на страната, които при преброяването през 1975 г. отбелязват увеличаване и превес на градското население над селското. От друга страна, голяма част от селата са обявени за градове, а миграционните процеси са свързани с намирането на по-добри условия за живот и работна среда. Урбанизацията предизвика големи миграционни вълни, главно към големите административни центрове и увеличаване на депопулацията. „... в резултат на което към 1979 г. 1480 селища останаха с население средно по около 75 човека“ (Григоров 1980: 31).

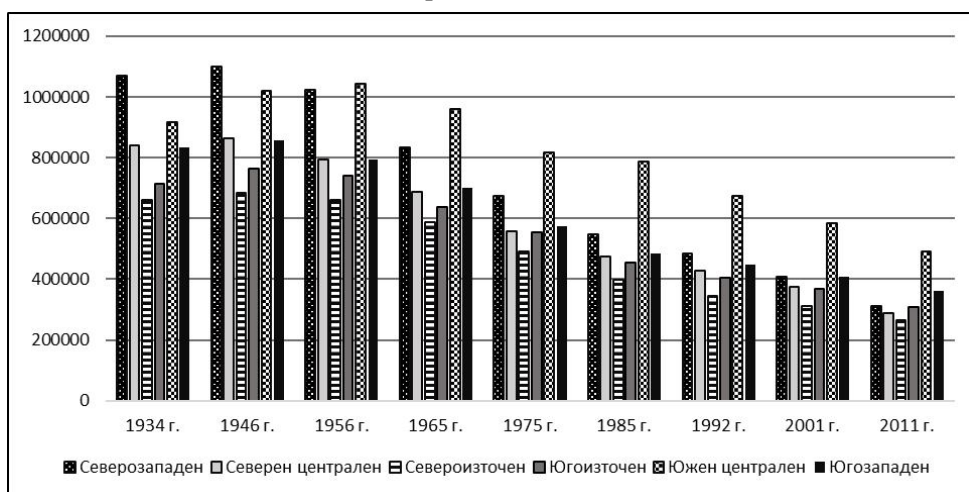
Последиците от изселването към градовете доведоха до намаляване на броя на селското население, респективно с това и раждаемостта, увеличаване на смъртността, а застаряването му се превърна в демографски процес с национално значение. Следващите периоди отразяват все по-ускореното намаляване на дела на селското население и нарастване на градското. След 1990 г. промените в демографското поведение на населението в цялата страна са свързани с рязко спадане на раждаемостта, по-силно изразено в селата и влошен възрастово-полов състав. Неблагоприятното състояние в селата довежда до

¹ НСИ- Население 2012.

преминаване от просто към регресивно развитие – процес, с крайно негативни последици днес.

2. Сравнителен анализ по региони

Регионалните различия са в основата на изследването. Целта е да се проследят основните зависимости между отделните региони на базата на социално-икономическите фактори, влияещи на територията и населението. От 1911 г. е възможно проследяването на населението по местожителство – в т.ч. градско и селско, което обуславя проследяването на естественото му движение. Изследването на регионалните различия на ниво град-село откроява и характерните особености в естествения прираст спрямо средните стойности за страната. В зависимост от наличните данни на НСИ, промените са разгледани на ниво NUTS 2 – статистически райони и NUTS 3 – области.

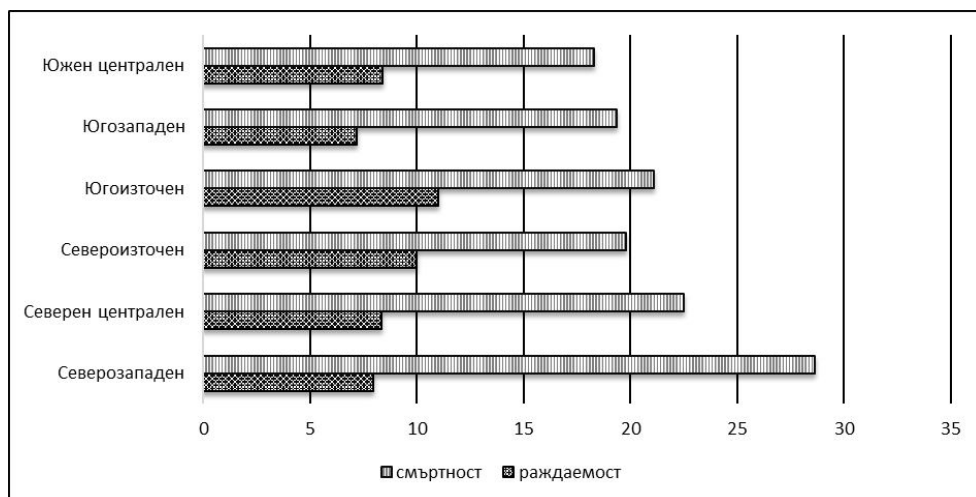

Фиг. 1 Брой на селското население по статистически райони

Източник: данни НСИ

Селското население на територията на България е претърпявало промени, резултат от различните социално-икономически фактори, оказващи влияние на неговото развитие. В началото на преброятелните процеси през 1934 г. населението в селата е с тенденция на нарастване, което през 1946 г. достига най-високите си стойности (Северозападен – 1 100 542 души, с най-голям дял селско население сред статистическите райони). При следващото преброяване бележи рязък спад, компенсирани с нарастване в броя на селското население в Южен централен район, в който през 1956 г. то достига най-многочисленото си състояние с 1 042 659 души. Промените в социално-икономическата среда през 60-те и 70-те години оказват влияние върху броя на селското население, като тенденцията е на неравномерно намаление във всички статистически райони. Южен централен район запазва най-голям относителен дял селско население,

наброявайки 491 658 души през 2011 г. Днес близо половината от населението на страната живее в Югозападен и Южен централен район, съответно 29,2% и 20,1%. Разпределението в останалите райони е – Югоизточен и Североизточен – 13,1%, Северен централен – 11,6% и Северозападен – 11,3 %².

Фиг. 2 Коэффициент на раждаемост и смъртност сред селското население по статистически райони за периода 2011–2014 г.

Източник: НСИ и собствени изчисления

Коэффициентите на раждаемост и смъртност отразяват тенденциите в развитието на населението. При отрицателни стойности на естествен прираст негативните последици са свързани с влошена възрастова структура, полов състав, стеснено възпроизводство и увеличаване на депопулационните процеси. За периода между 2011 и 2014 година коэффициентът на раждаемост в селата запазва тенденцията си на ниски стойности, като най-влошено е състоянието в Северозападен район (7,9‰). Най-високи стойности бележи Югоизточен район (11‰). Твърде неблагоприятни са стойностите и при смъртността, като в Северозападен район те са 4-пъти по-високи от раждаемостта – 28,6‰. Най-ниска е смъртността в Югозападен (19,3‰), но отново превишава раждаемостта. Статистическите данни доказват демографската криза, която е не само регионален проблем, а състояние, което би довело до необратими процеси с национално значение. Последствията засилват процеса на застаряване и влошаване на полово-възрастовата структура. Естественото движение на селското население по области позволява да се проследят тенденциите на населението, промените в навиците и психологическите им нагласи. За периода между последните две преброявания на страната през 2001 и 2011 година естественият прираст на селското население очертава няколко основни тенденции.

² НСИ, Демографски процеси 2012.

Отрицателни стойности на естествен прираст в селата имат всички 28 области в страната. Най-нисък коефициент на естествен прираст имат областите Кърджали (-1.1% през 2001 г.) и Сливен (-4.2% през 2011 г.). Причината е в етническият състав на населението, предимно от турски произход и специфичните им демографски нагласи и миграционно поведение. Най-високи отрицателни стойности през 2001 г. се открояват в областите Видин (-29.9%) и Габрово (-27.1%), а през 2011 г. са в областите Видин (-31.3%) и Перник (26.7%). Принадлежността на област Видин към Северозападния статистически район, предопределя негативната му тенденция като най-бързо обезлюдяващ се район, вследствие на големите механични движения към останалите райони на страната.

Съотношението между естествения и механичния прираст отразява насоката, в която се развиват отделните административно-териториални единици – на намаление или на нарастване. При нарастването са възможни 4 варианта, в зависимост от стойностите на естествен и механичен прираст:

положителен естествен и механичен прираст, с превес на механичния ЕП+ (МП+);

– положителен естествен и механичен прираст, с превес на естествения (ЕП+) МП+;

– положителен естествен и отрицателен механичен, с превес на естествения (ЕП+) МП–;

– отрицателен естествен и положителен механичен, с превес на механичния ЕП– (МП+);

При намалението, вариантите са отново 4:

– отрицателен естествен и механичен прираст, с превес на естествения (ЕП–) МП–;

– отрицателен естествен и механичен прираст, с превес на механичния ЕП– (МП–);

– положителен естествен и отрицателен механичен, с превес на механичния ЕП+ (МП–);

– отрицателен естествен и положителен механичен, с превес на естествения (ЕП–) МП+;

Сравнителният анализ по области проследява промените в селското население. За периода 2001–2005 г. единствено София (столица) е областта с нарастващи стойности, където въпреки отрицателния си естествен прираст, механичният прираст е по-висок, което показва движението на населението към гравитиращите функции на града като столица на страната. Превес на отрицателен естествен прираст, но положителен механичен отчитат 17 от областите (табл. 1). С отрицателни стойности на естествен и механичен прираст, но с превес на естествения са областите Монтана, Разград, Русе, Силистра,

Сливен, Ямбол и Пазарджик. Три области влизат в групата на отрицателен естествен прираст, с превес на механичния – Благоевград, Смолян и Кърджали. До голяма степен миграционните им нагласи са насочени към София и поголемите административни центрове. Картината за периода 2006-2010 г. е променена – към областите с общо нарастване освен София (столица), са се присъединили Габрово, Варна, Бургас, Перник и Хасково. В тях миграциите на селското население са се увеличили и имат превес над естествения прираст. Областите с по-висок отрицателен естествен прираст, но положителен механичен рязко са намалели, за сметка на тези с отрицателни стойности на естествен и механичен прираст.

Табл. 1

Съотношение между естествен и миграционен прираст на селското население по области

	2001 – 2005 г.	2006 – 2010 г.
Нарастване ЕП – (МП+)	София (столица)	Габрово, Варна, Бургас, Перник, София (столица), Хасково
Намаление (ЕП –) МП+	Видин, Враца, Ловеч, Плевен, Велико Търново, Габрово, Варна, Добрич, Търговище, Шумен, Бургас, Стара Загора, Кюстендил, Перник, София, Пловдив, Хасково	Стара Загора, София, Пловдив
Намаление (ЕП –) МП –	Монтана, Разград, Русе, Силистра, Сливен, Ямбол, Пазарджик	Видин, Враца, Ловеч, Монтана, Плевен, Велико Търново, Кюстендил
Намаление ЕП – (МП –)	Благоевград, Кърджали, Смолян	Разград, Русе, Силистра, Добрич, Търговище, Шумен, Сливен, Ямбол, Благоевград, Кърджали, Пазарджик, Смолян

Източник: НСИ и собствени изчисления

3. Механично движение на селското население

Регионалните различия в механичното движение на населението играят особено важна роля в демографската картина на страната. Миграциите от селото към града се засилват през 70-те години на миналия век. Подобрените социално-икономически условия привличат голяма част от селското население, като различните фактори и причини за миграциите могат да бъдат свързани с образование, временни трудови миграции и др. По данни на НСИ за периода 2001–2011 г. 379 181 лица са променили своето местоживееие в страната от едно населено място в друго. От всички лица, променили местоживееенето си за десетте години между двете преброявания, 35.5% са се изселили в населени места на същата област. Останалите 64.5% мигрират извън рамките на областта, в която са

живеели преди мигрирането. Един от факторите е етническата принадлежност, която оказва силно влияние върху динамиката на миграционните процеси.

Миграционното салдо отразява разликата между заселените и изселените на определена територия. Проследявайки тенденциите от последните две преброявания, се открояват няколко характерни различия. Докато през 2001 г. миграционното салдо в градовете между статистическите райони е отрицателно в Северозападен, Северен централен, Североизточен и Югоизточен район, с положително миграционно салдо са Южен централен и Югозападен район. При селското население картината е различна, при преброяването през 2001 г. единственият район с положително миграционно салдо е Североизточният. През 2011 г. демографската ситуация е коренно променена, миграционното салдо в селата на всички шест статистически района е с положителни стойности, докато между градовете стойностите са отрицателни. Докато през 2001 г. движението е било село – град, през 2011 г. вече се наблюдава тенденция на обратен поток от града към селото. Относително по-голям дял в тази насока има възрастното население, навлязло в групата на икономически неактивните. Въпреки това, депопулационният процес е в ход и навременните мерки на държавата в това отношение биха ограничили интензивността му.

Вътрешните механични движения на населението са 4 вида потока: град – град, град – село, село – град и село – село. Районите, които привличат най-голям брой заселници, са свързани с наличието на добре изградена социално-икономическа инфраструктура и условия на труд и живот. По статистически данни към 31.12.2013 г.³ механичното движение на населението между шестте статистически района е със следните показатели:

– Движението град-град бележи най-високи стойности (0,63%) в Северозападен и Югоизточен райони.

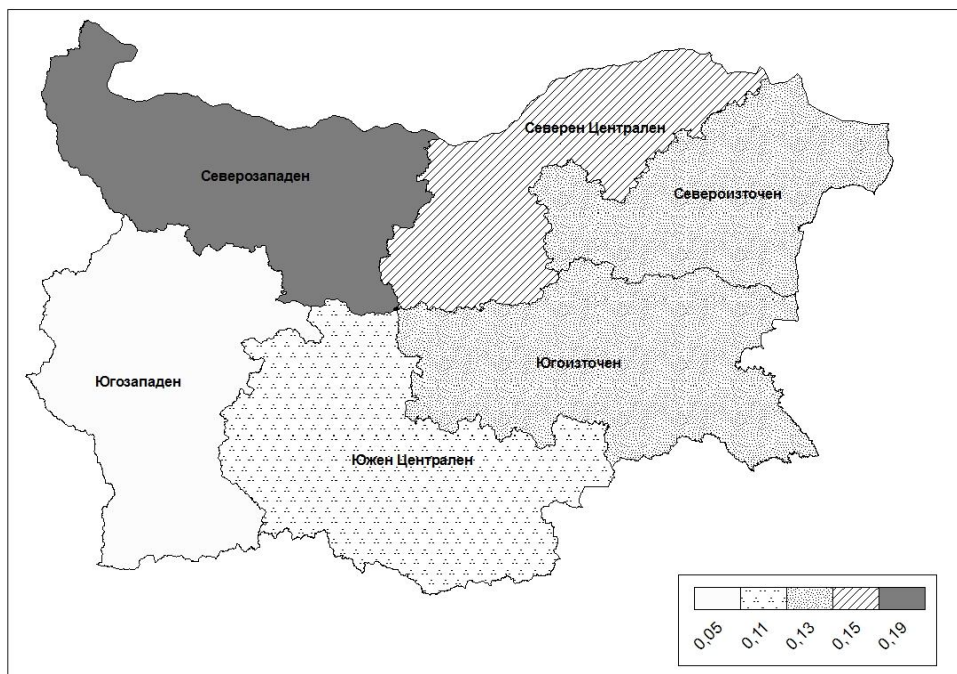
– Движението в посока град-село е с най-високи стойности в Северозападен (0,37%), Югоизточен (0,31%) и Северен Централен район (0,30%).

– При миграциите в посока село-село водещ е отново Северозападният район (0,38%), следван от Северен Централен (0,31%). С най-ниски стойности е Югозападен район (0,16%).

– Движението на населението в посока село-град е с най-високи стойности в Северозападен район (0,19% от общото население на района), като повече от половината изселили се, са се заселили в Югозападен район (Фиг. 3). Териториалната принадлежност на столицата в рамките на Югозападния район предопределя до голяма степен и притегателните ѝ функции на бързо развиващ се административен център с високо икономическо равнище. Втори по миграция на селско население към града е Северен Централен район, където 0,15% от общото му население през 2013 г. е променило местожителството си. Междинно

³ НСИ, Миграции между статистическите райони за 2013 година.

е положението на Североизточния и Югоизточния район, като 0,13% от общото население се изселва към града, докато в Южен Централен район миграциите са сравнително по-слаби.

Фиг. 3 Степен на миграция в посока село-град по статистически райони за 2013 г. (%)

Източник: НСИ и собствени изчисления

При обобщаване на данните за механичните движения на селското население става ясно, че основните райони, към които се насочва, са големите областни градове – София, Пловдив, Варна, Бургас, Стара Загора.

Вътрешнорегионалните различия са проблем, започнал в края на 60-те години на миналия век. Най-уязвими в това отношение се оказват планинските територии на Стара планина, Краище, Предбалкан, Странджа, Сакар. Населението, обитаващо граничните територии, има влошена инфраструктура, което е предпоставка за миграции и намаляване на броя му. По-детайлното анализиране на отделните региони предстои да бъде изследвано.

Тенденциите в естественото движение са твърде неблагоприятни, тъй като районите с отрицателен естествен прираст са с преобладаващо застаряло население, което е предпоставка и за увеличаване на общата смъртност и ниска раждаемост. Благоприятна е тенденцията по отношение на миграционните нагласи на населението и миграциите им към селата. Въпреки това, мерките на държавата за справяне с влошената демографската ситуация не

са ефективни и навременни. Реформите в това отношение трябва да са свързани с подобряване на условията на живот на населението, намаляване на депопулационните процеси и равномерно преразпределение на миграционните потоци по цялата територия на страната, което ще осигури и по-добри социално-икономически условия и подобрена демографска ситуация.

ЛИТЕРАТУРА

Григоров 1980: Григоров, Н. Единният териториално-устройствен план на Н.Р. България и задачите на малките населени места. // *Национална научно-техническа конференция с международно участие – Проблемите на малките населени места в селищните системи*. София: Книпитуга. [**Grigorov 1980:** Grigorov, N. Edinniyat teritorialno-ustroystven plan na N. R. Bulgaria i zadachite na malkite naseleni mesta // *Natsionalna nauchno-tehnicheska konferentsia s mezhdunarodno uchastie – Problemite na malkite naseleni mesta v selishtnite sistemi*. Sofia: Knipituga].

Деведжиев 2001: Деведжиев, М. *Геоурбанистика*. Велико Търново: УИ „Св. св. Кирил и Методий“. [**Devedzhiev 2001:** Devedzhiev, M. *Geourbanistika*. Veliko Tarnovo: UI „Sv. sv. Kiril i Metodiy“].

Деведжиев 1998: Деведжиев, М. *Обща геодемография*. Велико Търново: Абагар. [**Devedzhiev 1998:** Devedzhiev, M. *Obshta geodemografia*. Veliko Tarnovo: Abagar].

Мичев 1978: Мичев, Н. *Населението на България*. София: изд. на БАН. [**Michev 1978:** Michev, N. *Naselenieto na Balcaria*. Sofia: izd. na BAN].

Янков 2014: Янков, Р. *Популационна динамика и проблеми в развитието на Северна България*. Велико Търново: УИ „Св. св. Кирил и Методий“. [**Yankov 2014:** Yankov, R. *Populatsionna dinatika i problemi v razvitieto na Severna Balcaria*. Veliko Tarnovo: UI „Sv. sv. Kiril i Metodiy“].

Янков 2000: Янков, Р. *Концентрация и депопулация*. Велико Търново: Фабер. [**Yankov 2000:** Yankov, R. *Kontsentratsia I depopulatsia*. Veliko Tarnovo: Faber].

НСИ 2012: *НСИ Население*, том 1, кн. 3 – Население по области, общини и населени места. София: НСИ. [**NSI 2012:** *NSI Naselenie*, tom 1, kn. 3 – Naselenie po oblasti, obshtini i naseleni mesta. Sofia: NSI].

НСИ, Механично движение на населението по местоживеене, области, възраст и пол. [**NSI**, *Mehanichno dvizhenie na naselenieto po mestozhiveene, oblasti, vazrast i pol*. 15.10.2015, <<http://www.nsi.bg/bg/content/3064/>>].

НСИ, Раждания по местоживеене, статистически райони, области и пол. [**NSI**, *Razhdaniya po mestozhiveene, statisticheski rayoni, oblasti i pol*. 15.10.2015, <http://www.nsi.bg/bg/content/2956/>].

НСИ, Умирения по области, възраст, местоживеене и пол. [**NSI**, *Umiraniya po oblasti, vazrast, mestozhiveene i pol*. 15.10.2015, <<http://www.nsi.bg/bg/content/3008/>>].

НСИ, Миграции между статистическите райони за 2013 година. [**NSI**, *Migratsii mezhdu statisticheskite rayoni za 2013 godina*. 15.10.2015, <<http://www.nsi.bg/bg/content/3066/>>].